

OSMANLI ARAŐTIRMALARI XII

NeŒir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL

(BERT FRAGNER — KLAUS KREISER)

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES XII

İstanbul - 1992

Bölümün ve kitabın son yazısı «La Turquie et l'option Atlantique» (s. 183-197) başlıklı Gerard Groc'un mükemmel çalışmasıdır. Groc, çalışmasında Türkiye ile NATO arasındaki ilişkilerin «tehdit» problemini açısından analizini yaptıktan sonra NATO içerisinde Türkiye'nin yeri ve müttefiklerle ilişkilerini incelemektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ikiye ayrılan dünyada «soğuk savaş» döneminde teşekkül eden ittifakların ve kurumların çökme noktasına geldiği doksanlı yıllarda, NATO'nun bir bakıma varlık sebebi olan Sovyet tehdidi ortadan kalkmış ve Doğu Bloku, Batı için tehdit unsuru olma özelliğini kaybetmiştir. Bu durumda NATO da Londra bildirisi ile yeni duruma ayak uydurmak için daha çok siyasal bir teşkilât olma yoluna girmiştir. Bu tür ciddi değişikliklere gelmeden önceki Türkiye-NATO ilişkilerini ele alan Groc'un yazısı sadece Türkiye'nin NATO ile ilişkileri açısından değil, aynı zamanda Batı tercihi ve Batıyla ilişkileri açısından da önem taşımaktadır.

Revue du Monde Musulman et Méditerranée'nin yayımladığı bu kitabın Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmesiyle ilgilenenler için yararlı bir kaynak olacağı umulur.

Davut Dursun

Les arabes, les turcs et la révolution française, Paris, Edisud Yayınları 1989. 302 s., makalelerin sonlarında bibliyografyalar, farklı konularda 12 fotoğraf ve portre, 1 harita.

1966 yılından 1988 yılına kadar *Revue de l'Occident Musulman* 1988 yılından itibaren de *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* adıyla, «Centre National de la Recherche Scientifique» ve «L'Université de Provence» ile «l'Institut de Recherches et d'Études sur le Monde Arabe et Musulman» gibi kuruluşların yardımıyla yayımlanan dergi 52 ve 53. sayısını birlikte «Araplar, Türkler ve Fransız İhtilâli» adı altında bir kitap halinde neşredilmiş bulunuyor.

Derginin yönetici redaktörü ve CNRS'in başkanı P. Robert Baduel'nin takdimi dışında, Daniel Panzac'ın sorumluluğunda

hazırlanan «Les Arabes, Les Turcs et la Revolution française» başlıklı Birinci Bölüm'de değişik imzalara ait toplam 23 makale, serbest yazıların (Études Libres) toplandığı İkinci Bölüm'de de farklı konularda üç ayrı çalışma, altı kişiye ait eleştiri notlarıyla kitap tanıtım yazıları yer almaktadır.

P. R. Baduel takdiminde (s. 5-7) Ortadoğu'da İhtilâl Fransası yayılma teşebbüslerini haklı göstermek için aydınlanma, medeniyet, insan hakları, milliyet gibi evrensel düşünceleri yardıma koşmuş mudur? diye bir soru sorarak cevaplamaya çalışıyor.

Birinci Bölüm'ün ilk yazısı D. Panzac'ın «Révolution Française et méditerranée Musulmane. Deux Siècles d'ambiguité» başlıklı çalışmasıdır (s. 11-17). İhtilâl Fransası'nın müslüman Akdenizle ilk münasebetinin N. Bonaparte'ın Mısır Seferi olduğunu belirten yazar İhtilâl döneminde Fransa'nın İslâm dünyası ve Osmanlı Devletiyle diplomatik ve ekonomik ilişkilerini özetledikten sonra bu dönemdeki başlıca oryantalistlerden Volney, J. de St-Denys ile S. de Sacy'nin çalışmalarına değiniyor. «İdeolojik yayılma» ara başlığında Panzac, ihtilâl fikrinin Doğu'ya Fransızlar tarafından taşındığını belirtmekte ve özellikle Mısır'da Clot-Bey'in faaliyetlerini anlatmaktadır. Kahire'de bir tıp okulu ve bir devlet sağlık hizmetleri enstitüsünün kuruluşunu gerçekleştiren Clot-Bey yoluyla Fransız düşüncesi Mısır'a tesir etmiştir. Osmanlı Devleti'nde de XIX. yüzyılda benzer uygulamalar görülmüştür. Bu çağda kurulan mektepler, ihtilâl düşüncesinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Ardından Fransız düşüncelerinin Doğu'da karşılığı ve etkilerine eğilen Panzac eşitlik, adalet ve kardeşlik gibi ihtilâlin temel düşüncelerinin İslâm toplumlarındaki etkilerine dikkat çekiyor. Sonuç olarak da Fransa'daki ihtilâl düşüncelerinin İslâm dünyasında ancak XIX. yüzyılda etkili olduğu belirtiliyor.

J. Frémameaux'nun «La France, La Révolution et L'Orient. Aspect diplomatiques» başlıklı yazısının (s. 19-28) amacı Osmanlı-Fransız ilişkilerinde Fransız İhtilâlince ortaya atılan yenilikçi niteliği değerlendirmek olarak gösterilmektedir. Bu sebeple XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren I. Dünya Savaşı öncesine kadar ki dönem kronolojik olarak ele alınmaktadır. Yazı «Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya Hanedanı arasında (1739-1789)», «Dostluktan Düşmanlığa (1789-1801)», «Barıştan» ihtilâle, Sonra Taraf-

sızlığa (1805-1812)» ve «Sonuç : Hayallerden Gerçeklere» ara başlıklarıyla Osmanlı-Fransız diplomatik ilişkilerini ele almakta ve ihtilâl düşüncelerini değerlendirmektedir.

H. Laurens'in «La Révolution Française et l'İslam» başlıklı çalışması (s. 29-34) genel bir değerlendirme niteliği taşıyor. Yazar İhtilâlin niçin müslüman ve Arap dünyasında bir sömürge teşebbüsüyle sona erdiğini soruyor ve bu sorunun cevabını Avrupa'nın sömürgeciliğe yönelmesi ve Osmanlı Devleti'nin kaderini çizmesi çerçevesinde cevaplandırmaya çalışıyor. Laurens de diğerleri gibi Mısır'daki Mehmet Ali Paşa pratiğine özellikle dikkat çekmektedir. Yazarın kaynakça vermemiş olması ciddi bir eksiklik olarak kendisini hissettirmektedir.

«Le Monde musulman selon les idéaux de la Révolution Française» başlıklı yazının sahibi D. Urvoy (s. 35-48), ilginç bir konuyu inceleyerek dikkat çekici sonuçlara varmıştır. Urvoy, «Voyage en Égypte et en Syrie pendant les années 1783, 1784 et 1785, 5 Cilt, Paris 1823) adlı eserin sahibi Volney ile «Révolutions de Constantinople de 1807 et 1808, 2 Cilt, Paris 1819» adlı eserin sahibi A. J. de St-Denys'in düşünceleri ve gözlemlerini çözümlenmeye çalıştığı yazısında söz konusu eserlerden bol miktarda alıntı yapmakta ve düştükleri hatalara dikkat çekmektedir. Antoine Juchereau de Saint-Denys (1778-1850) III. Selim'in padişahlığı sırasında İstanbul'da askeriyede bir karakol yöneticiliği görevini kabul etmiş, padişahın ölümünden sonra Napolyon tarafından Fransa'ya çağırılmış biridir. Denys Fransa'ya döndüğünde «Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'à 1844» adıyla beş ciltlik bir kitap yazmış ve bu eserinde İmparatorluğun kurtuluşu için değişik milletleri bir araya toplayacak bir federasyon sistemi önermiştir. Ayrıca «Révolution de Constantinople de 1807 et 1808 Précédées d'observations générales sur l'état actuel d l'Empire Ottoman» adıyla bir eser daha yazmıştır. Urvoy, St-Denys'nin eserlerindeki üslup ve ifadelerle Volney'inkiler arasında bir benzerlik olduğuna dikkat çekmektedir. XIX. yüzyılın başlarında Batı aydınının Osmanlı ve İslâm dünyasına bakışını yansıtmaya bakımından ilginç bir örnek sunması itibarıyla de çalışma ayrı bir öneme sahiptir.

Christian Décobert «L'Orientalizm, des Lumières à la Révolution selon Silvestre de Sacy» başlıklı çalışmasında (s. 49-62) Fran-

sız oryantalisti de Sacy'ye göre oryantalizmi incelemektedir. Décobert, de Sacy'nin hayatını ve çalışmalarını özetledikten sonra oryantalizm ve İslâm dünyasıyla ilgili fikirlerini belli bir çözümlemeyle birlikte vermeye çalışıyor ve eserlerini ayrı ayrı değerlendiriyor. Çalışmanın sonundaki bibliyografya hem de Sacy'nin eserlerini, hem de onunla ilgili çalışmaları topluca bir arada görebilmeye imkân vermektedir.

«Ya'qûb et Les Lumières» adlı çalışmasıyla (s. 63-76) ortak dergi-kitaptaki yerini alan A. Louca ihtilâl düşüncelerinin Mısır'da Napolyon'un askerleri tarafından ekildiğini belirtmek ve bu çerçevede Rifaa et-Tahtavi (1801-1873) ile Mısırlı kıpti bir milliyetçi ve aynı zamanda işbirlikçi olan Ya'qûb üzerinde duruyor. «İhtilâl kılıçlar arasında bulunan bir fikirdir» diyen Ya'qûb (1745-1801) yazara göre değeri bilinmeyen bir figürdür. Ya'qûb'un Mısır için önemi, 1924 yılında Georges Douin tarafından açıklanan Dışişleri belgelerine göre 1801'de Mısır'ın bağımsızlığı projesinin kendine mal edilmesinden ileri gelmektedir. Louca'nın bu çalışması Mısır'ın siyasi ve sosyal tarihi için kıymetli bir makaledir.

Leila Fawaz «La Campagne de Bonaparte en Syrie et ses Conséquences locales» adlı makalesinde Fransız İhtilâlinin XIX. yüzyılda Suriye üzerindeki etkisini araştırıyor. Fawaz şayet böyle bir etki incelenmek isteniyorsa, öncelikle Suriyenin tarihindeki mahalli gelişmelere ve bu gelişmelerde Fransa'nın etkisine eğilmek gerektiğine dikkat çekiyor. Yazar Napolyon'un Akka seferi ve Cezzar Ahmet Paşa'nın savunmasına, XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinin bölgede hakimiyeti yitirmesi ve Avrupalıların desteğiyle yeniden kazanmasına, bunların sonuçlarına göz gezdirmekte, buradaki azınlıkların Batı devletlerine yönelmelerine değinmektedir. XIX. yüzyılda bölgeye nüfus eden Fransız ihtilâlinin mesajı, en aktif rolü oynamıştır.

«L'Expédition Française dans l'Historiographie Égyptienne Contemporaine» başlığı taşıyan Maged Mansy'nin Çağdaş Mısır tarihçiliğinde Fransız Seferi'ni inceleyen çalışması (s. 84-93) üç ara başlığa sahip. Birincisi seferin tarihi çerçevesiyle ilgili tanımlara ayrılmıştır. Burada konu uluslararası ilişkiler ve/veya sömürge tecrübesi, modernleşme veya batılılaşma açısından ele alınırken sefer sırasındaki gelişmelerin incelendiği ikinci ara başlık-

ta divanlar ve başkaldırılar, ulema ve iktidar, istiare ve yeniden yorumlama gibi konular üzerinde duruluyor. Üçüncü ara başlık Strateji veya Yeni bir dönemin yeni biçimde formüle edilmiş. Yazının şu son cümlesi ilgi çekicidir : «Sefer, her dönemin özel nitelikleri ve çelişkileri arasında sürüp giden Doğu/Batı ilişkilerinin, kimliğin ve sosyo-kültürel deneylerin sorgulanmasına sebep oldu».

D. Panzac'ın kitapta yer alan ikinci yazısı Dr. Colt-Bey üzerine : «Médecine Révolutionnaire et révolution de la médecine dans l'Égypte de M. Ali» (s. 95-110). 10 Şubat 1825 tarihinde Kahire'ye gitmek için İskenderiye'ye gelen tıp doktoru ve cerrah A. Barthélémy Clot'un Mısır ordusunda doktor ve cerrah olarak hizmet yaptığı yıllardaki faaliyetlerini inceleyen D. Panzac, önce Fransa'da ihtilâl tıbbi üzerinde duruyor; yeni yapılanmalar, doktrinler, tıbbi ve halkı ele alıyor. Clot'un yetişmesini özetledikten sonra Mısır'da tıp ihtilâli başlığı altında tıp okulu ve millî bir sağlık politikası alt başlıklarıyla Clot-Bey'in bu ülkedeki faaliyetlerini incelemektedir. Clot-Bey 1827 yılında M. Ali'nin emri üzerine Ezher'e bağlı yüz öğrenci kapasiteli bir tıp okulu açmış, çeşitli tıp kitaplarını Fransızcadan tercüme ettirmiş, pek çok doktorun yetişmesinde emeği geçmiştir.

Anne-Marie Moulin de Panzac gibi Mısır'da tıbbın gelişmesi üzerinde duruyor. Yazısının başlığı «Révolution Médicales et Révolutions politiques en Égypte (1865-1917)». Moulin «bulaşıcı hastalık toplumları ve ideolojileri geliştiren bir güçtür» cümlesini yazısının başına alarak makalesine başlamakta ve bunun siyasi ideolojiyle tıp arasındaki ilişkiyi gözden geçirmeye imkân verdiğini belirtmektedir. Fransız İhtilâli ve bunun yayılması, bakterioloji alanındaki yenilik, İskenderiye'deki belirsizlik dönemi ve İngiltere'ye rağmen tıp alt başlıklarıyla konu incelenmektedir.

Amina Rachid «Aux Sources du libéralisme Égyptien» başlıklı yazısında (s. 124-131) Mısır'da liberal düşüncenin kaynakları üzerinde durmaktadır. Rachid'e göre liberal ideolojinin kurucularının başında Rifaa et-Tahtavi ile Ali Mubarek gelmektedir. Ahmed Urabi ve Abdullah Nedim ise İngiliz sömürgeciliğine karşı mücadele etmişlerdir.

Hédia Hhadhar da «La Révolution Française, La Pacte fondamental et la première constitution Tunisienne de 1861» başlığı

taşıyan çalışmasında (s. 132-137) Tunus'ta ilk anayasa çalışmalarını özetlemekte ve Fransız İhtilâlinin etkisine değinmektedir. Mustafa Khayati, «Un Disciple penseur de Al-Afgani Abid Ishak» başlıklı yazısında (s. 138-149) Cemaleddin Afgani'nin takipçisi olan Abid İshak'ın siyasi ve fikrî biyografisi ve Fransız İhtilâliyle olan ilgisi üzerinde durmaktadır.

P. Dumont, H. Bozarslan, F. Georgeon, R. Deguilhem-Schoem, L. Bokova, ve F. Bilici'nin yazıları Osmanlı Devleti ve Türkiye üzerinedir. P. Dumont «La Franc-Maçonnerie Ottomane et Les Idées Françaises à l'Époque des Tanzimat» başlıklı yazısında Tanzimat döneminde Fransız düşünceleri ve Osmanlı Farmasonlarını incelemektedir (s. 150-159). Özellikle Osmanlı Devleti'ndeki masonlar, farmasonlar ve bunların yönetimdeki etkileri üzerine olan çalışmalarıyla tanınmış olan Dumont arşiv belgelerine dayandığı çalışmasında kapalı bir konuyu gün yüzüne çıkarmaktadır. Siyasî-sosyal olayların perde arkasını yakalamak için son derece önemli bir çalışma olarak değerlendirilebilir.

Genç Türklerle Fransız İhtilâli arasındaki ilişkiler üzerinde duran Hamit Bozarslan'ın çalışması «Révolution Française et Jeunes Turcs (1908-1914)» başlığı taşıyor. Yazar 1908 İhtilâlini özetle verdikten sonra «Birlik ve Fransız İhtilâli» başlığı altında bu İhtilâlin İttihat ve Terakki üzerindeki tesiriyle Osmanlı liberallerini incelemeye çalışmaktadır. Faruk Bilici ise «Révolution française Révolution Turque et fait Religieux» başlığı taşıyan çalışmasında (s. 173-185) Fransız İhtilâlinin Türk İhtilâli üzerindeki tesirlerini ve dinî olayları ele almaktadır. Bilici Osmanlı Devletinin yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla bunun düşünce temellerine eğilerek gelişmeleri özetlemektedir. Ardından Türkiye'de laikleşme hareketlerini incelemektedir. Yazar laikleşmeyi üç düzeyde ele almaktadır: 1. Laik devletin oluşması, 2. Toplumun laikleşmesi, 3. Dinin laikleşmesi. Özellikle dine ters düşen ve ona aykırı konumda bulunan laikleşmeyle ilgili tesbit ve çözümlenmeleri önemli görünmektedir.

«Un intellectuel turc admirateur des Lumières et de la Révolution Ahmet Ağaoğlu» (s. 186-198) başlığı taşıyan çalışmasında Ahmet Ağaoğlu'nu inceleyen F. Georgeon, 1930 yılında İstanbul'da yayımlanan «Serbest İnsanlar Ülkesinde» adlı kitaptan hare-

ketle Ağaoğlu'nun Cumhuriyet yönetiminin örgütlenmesinde oynadığı role değinmektedir. İhtilâlin ve Aydınlıkçıların bir entelektüel hayranı olarak ele alınan Ağaoğlu'nun yetişmesi üzerinde durulduktan sonra Türkiye'de liberalizmin kaynakları araştırılmaktadır. Çalışmasının akışı sırasında Doğu Despotizmi'ne de değinen Georgeon «Serbest İnsanlar Ülkesinde» adlı kitaptaki düşüncelerin çözümlenmesine çalışmaktadır. Yazının sonundaki bibliyografyada A. Ağaoğlu'nun eserini topluca bir arada bulma imkânının olması sevindiricidir.

Randi Deguilhem-Schoem, Osmanlı eğitimi ve Fransız düşüncelerini Şam'daki Mekteb-i Anbar üzerine olan incelenmesinde ele almaktadır : «Idées Françaises et enseignement Ottoman. L'Ecole secondaire Maktab Anbar à Damas» (s. 199-206). Yazar Fransız İhtilâlinin düşüncelerini dışarıya gazeteler, kitaplar, afişler ve çeşitli eserlerle ihraç ettiğini belirterek Osmanlı Devletinde okulların bu konuda nasıl rol oynadıklarını incelemektedir. Önce Osmanlı Devleti'ndeki okullara değinen yazar, Şam'da 1893 yılında kurulan ve İkinci Dünya Savaşı'na kadar faaliyet gösteren Maktab Anbar'ı ele almaktadır. İnceleme program, okul dışında öğretmen-öğrenci ilişkileri, öğrenciler ve siyasî hayatla öğrenciler arasındaki ilişkileri altında sürdürülmektedir.

Lenka Bokova'nın çalışması 1925-1927 yılları arasında Fransız manda idaresine karşı Suriye isyanında Fransız İhtilâlinin tesiri üzerinedir : «La Révolution Française dans le discours de l'insurrection Syrienne contre le Mandat Français (1925-1927)». Bokova, önce Suriyede Fransız manda idaresinin kuruluşu üzerinde durduktan sonra söz konusu yıllar arasındaki isyanı ele alıyor ve isyanla ilgili metinlerde Fransız İhtilâlinin düşüncelerini yakalamaya çalışıyor.

«Révolution Française et Mouvement National Marocain» başlıklı çalışmanın sahibi Mustapha Se'himi, bizi Ortadoğu'dan alarak Atlas Okyanusu kıyılarına götürmektedir (s. 218-228). Yazar Fas milli hareketinde etken olanların XX. yüzyılın ilk yarısında Fransız üniversitelerinde eğitim görmüş olan kişiler olduğuna dikkat çekmektedir. Milliyetçilerin nutuklarında «1789»ün yerini tesbit ederek özellikle «eşitlik» ilkesi üzerinde durmaktadır. Anayasa kültüründe de Fransız İhtilâlinin etkisini araştıran Se'-

himi liberalizm ve gelenek, Fransız solu ve bağımsızlık isteği, Fas'ta Fransız liberalleri ara başlıklarıyla konuyu incelemektedir.

Benjamin Stora'nın çalışması Fransa'da Cezayirli göçmenler arasında «89» etkisi üzerindedir : «L'Effet «89» dans les milieux immigrés Algériens France (1920-1960)». Stora milliyetçilik, güçler ve çatışmaları özetledikten sonra Birinci Dünya Savaşı'nı takiben Cezayir'den Fransa'ya ekonomik sebeplerle yönelen göç üzerinde durmaktadır. Aydın kesimdeki düşünce bölünmesi, işçi kesimindeki gelişmeler ve Cezayir savaşı yazarın ele aldığı konulardandır. Nadya Bouzar-Kasbadji sömürge altındaki Cezayirde çelişkiler ve millî marşı incelemesine konu olarak almıştır. : «La Marseillaise et ses dissonances en Algérie colonial» (241-250). Marc Michel, Üçüncü Dünya'nın gözünde Fransız İhtilâli insanlığın klavuzu mu? diye sorduğu yazısında («Phare de l'Humanité»? La Révolution Française vue du Tiers-Monde») Hindistan Millî Hareketi ile Afrikadaki pahafrikanizm hareketini incelemektedir (s. 251-254).

M. Michel'in yazısıyla Birinci Bölümü biten kitabın İkinci Bölümünde serbest incelemeler yer almaktadır. Stéphane De Tapia «De l'émigration au retour : les mutations du champ migratoire turc» başlığı taşıyan yazısı, 1965'lerden itibaren ekonomik amaçlarla Batı Avrupa ülkelerine yönelen Türk işçi göçünün durumunu ve seksenli yıllardan sonra bunların geriye dönüşlerini ele almaktadır. Yazar, konuyu sayısal verilerle incelemekte işçi kitlesinin yüz yüze bulunduğu sorunlara eğilmektedir. De Tapia'nın yurt dışında bulunan Türklerin 68. ili meydana getirdiklerini söylemesi dikkat çekicidir.

Charles Bonn'un «Kateb Yacine (1929-1989)» başlıklı çalışması (s. 273-278) çağdaş Cezayir edebiyatı ve meşhur bir yazarın çalışmaları üzerinde yoğunlaşmaktadır. K. Yacine'in roman ve tiyatro çalışmaları bu yazıda ele alınmakta ve incelenmektedir. Abdallah Ben Mehdi de «Nouveau; Regard sur l'Islamisme» (s. 271-287) başlıklı yazısında İslâmcılık üzerine yeni gözlemlere yer vermektedir.

«Eleştiri notları»nda L. Golvin, A.-L. De Prémare, F. Cresti, M. Gast ve V. Aumeunier-Fuglestad'ın değişik kitap eleştiri ve de-

ğerlendirmeleriyle V. Aumeunier-Fuglestad ve P. R. Baduel'nin «Bibliyografik Haberleri yer almaktadır.

Davut Dursun

Suraiya FAROQHI, *Herrscher über Mekka. Die Geschichte der Pilgerfahrt*, Artemis Verlag, München 1990, 351 sahife.

Kutsal yerlerin ziyareti, bu meydanda Hac farizesi Hristiyanlıkta ve İslâmiyette orta çağlardan beri insanları peşinden sürükleyen ibadetlerin başında gelir. Günümüzde de Roma, Kudüs, son yıllarda Efes, hatta Demre Batı dünyası için kutsal yerlerdir, pek çok kimseler tarafından ziyaret edilirler. İslâm Âlemi'nde de her sene Zilhicce ayında milyonlarca insan ülkelerinden çeşitli vasıtalarla Mekke ve Medine'ye koşmakta, maddî ve manevî herşeyini ortaya koymaktadır. Suraiya FAROQHI yukarıda belirtilen eserinde İslâm'da Hac ziyaretlerinin bir tarihçesini yapmaya çalışmıştır.

Eserin «Giriş» kısmında önce İslâm'da haccı tarif eder, Batı Dünyası'ndaki okuyucu için bu tanım elbette önemlidir. Çalışmasında dinî sorunlardan çok, teşkilât ve siyasî sorunları bakımından bu konuyu ele alacağını ifade eder. 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı bürokrasisini ve arşivlerini över (s. 11-12). Her ne kadar hac ziyaretine teşebbüs eden her fert kendi ihtiyaçlarını teminden sorumlu ise de, hükümdarların da Emeviler ve Abbasîler devrinden beri hacı kabilelerinin emniyet ve ihtiyaçlarının giderilmesinde koruyuculuk görevini kendiliğinden yüklendiklerini de belirtir. Özellikle osmanlı hükümdarlarının, en azından 16. yüzyıldan itibaren hacı kabilelerinin (kervanlarının) hedeflerine salimen ulaşamamalarının kendileri için ağır bir yenilgi olduğu zihniyetini taşıdığını vurgular. Bu nedenle hac yollarının güvenliğini sağlamaya çalıştıkları gibi, kutsal şehirler Mekke ve Medine'de Hz. Peygamber soyundan gelen Şerif'lerin ve bu şehirler fıkrasının ihtiyaçlarını karşılamaya gayret etmişler, hacıların barınmalarını, su bulmada kolaylık çekmelerini de sağlamaya özen göstermişlerdir. Surre alayları ile her sene İstanbul'dan Mekke ve Me-